

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.2.78>

XƏDİCƏ HEYDƏROVA (Azərbaycan)*

“SAĞIR NUN” SONOR SAMİTİNİN ƏSKİ ƏLİFBADA QRAFİK HƏLLİ VƏ ONUN XIII-XX ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİ QAYDALARI

Xülasə

Bütün türk dilləri üçün ortaq olan, söz əvvəlində gəlməyib yalnız ortasında və sonunda işlənən “sağır nun” və ya “velyar nun” (ŋ, nq, nğ, ng) dilarxası, kipləşən sonor samiti orta əsr ərəb qrafikalı türk yazılı mənbələrində ta XX əsrin əvvəllərinə qədər sabit şəkildə işlənmişdir, amma vahid orfoqrafik normalar olmaması səbəbindən fərqli qrafik işarələrlə öz əksini tapmışdır. Məqalədə “sağır nun” sonor samitinin orta əsr türk və Azərbaycan yazılı abidələrində qrafik həlli analiz olunur və ədəbi-bədii mənbələrimizdə söz köklərində, şəkilçi-morfemlərdə təbii qaydalarının paradiqması təsbit edilir. Məqalə üç yarımbaşlığa bölünmüşdür: “Giriş”, “Orta əsr türk və Azərbaycan yazılı abidələrində *sağır nun* sonor samitinin qrafik həlli”, “*Sağır nun* sonor samitinin XIII-XX əsr Azərbaycan yazılı abidələrində təbii qaydaları”. Girişdə Azərbaycan mətnşünaslığında göstərilən sonor samitin təbiiq olunub-olunmaması ilə bağlı kiçik bir araşdırma verilir. İkinci yarımbaşlıqda Azərbaycan yazılı abidələrində bu samit üçün hansı hərfli təbiiq eldiyi tədqiq olunur və cədvəldə əyani şəkildə göstərilir. Sonuncu yarımşölmədə sağır nun sonor samitinin hansı söz və şəkilçilərdə işlənməsi səkkiz bənd üzrə təsnif olunur.

Açar sözlər: sağır nun, ərəb qrafikası, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, qrafem, ک, نک, اڭ, نڭ.

Giriş

Dilimizin fonetik xüsusiyyətlərindən biri olan sağır nun müasir dövrdə qabarıq tələffüz xüsusiyyətlərini itirmiş olsa da, dialektlərimizdə hələ də qorunmaqdadır və bəzən patriot düşüncəli ziyalılarımız tərəfindən hətta onun yenidən əlifbada hərf ilə işarələnməsi kimi çağırışlar eşitmək mümkündür.

Bununla belə, cənublu soydaşlarımızın ərəb qrafikalı müasir yazılarında belə “sağır nun” sonor samitinin adı nun (ن) hərfi ilə verildiyinin şahidi oluruq. Buna misal olaraq İranda tanınmış mətnşünas alim mərhum dr. Hüseyn Məhəmmədzadə Sadiqin transliterasiya etdiyi “Molla Məhəmməd Füzuli” əsərini göstərmək olar:

آه و فریادین فضولی، اینجیدییدیر عالمی،
کر بلای عشق ایله خشنود ایسن، غوغا نه دیر؟

Ahü-fəryadın, Füzuli, incidibdir aləmi,

Kərbəlayi-eşq ilə xoşnud isən, gövğa nədir? (Füzuli, 1970: 452)

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin müdiri Fil.ü.f.d., dos.
E-mail: heyderova73@mail.ru

Burada *fəryadın* (فريادين) və *isən* (ايسن) sözləri sağır nunla bitməlidir. Amma gördüyümüz kimi, sadəcə nun (ن) hərfi ilə əvəzlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mətnşünaslığında da latın qrafikasına transliterasiya olunmuş əsərlərdə çox zaman *sağır nun* nəzərə alınmır. Dil tarixi nöqtəyi-nəzərindən bunun problem yaratdığı, tədqiqatlara çətinlik törətdiyi bir fakt olaraq qalır. Lakin bunlar arasında Samət Əlizadənin “Dədə Qorqud dastanı”, Möhsün Nağısoylunun “Şühədanamə” və Vahidə Cəfərzadənin “Fütuhiş-Şam” əsərlərində *sağır nun* samiti dəqiqliyi ilə göstərildiyinə görə Azərbaycan dilinin tarixi sahəsində əhəmiyyətli əsərlər sırasındadır.

Bütün türk dilləri üçün ortaqlıq olan, söz əvvəlində gəlməyib yalnız ortasında və sonunda işlənən “sağır nun” və ya “velyar nun” (η, nq, nğ, ng) dilərxası, kipləşən sonor samiti orta əsr ərəb əlifbalı türk yazılı mənbələrində ta XX əsrin əvvəllərinə qədər sabit şəkildə işlənmişdir, amma vahid orfoqrafik normalar olmaması səbəbindən fərqli qrafik işarələrlə öz əksini tapmışdır. Məqalədə “sağır nun” sonor samitinin orta əsr türk və Azərbaycan yazılı abidələrində qrafik həlli analiz olunur və ədəbi-bədii mənbələrimizdə söz köklərində, şəkilçi-morfemlərdə tətbiqi qaydalarının paradıqması təsbit edilir.

Orta əsr türk və Azərbaycan yazılı abidələrində “sağır nun” sonor samitinin qrafik həlli

Türk dillərinin qrammatikasının təhlilini verən orta əsr mənbələrində bu samitlə bağlı maraqlı şərhlər əks olunmuşdur. Mahmud Kaşğari sağır nun sonorusunu belə xarakterizə edir: “Günnəli kəf – ğayn, qaf və nun məxrəcində tələffüz olunur” (وَكَاَفُ الْعُنَّةِ الْمُتَوْلَدَةُ بَيْنَ الْعَيْنِ وَالْقَافِ وَالنُّونِ) (Kaşğari, 1017: 8). Kaşğari sağır nun üçün nun və kəf (نك) diqrafından istifadə etmişdir. XIII əsrdə Məmlüklər dövlətində yazılmış və qıpçak dövlət dilini əks etdirən “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinin müəllifi Əbu Həyyan isə onu “xalis nun”dan (ن) fərqləndirərək “sərt nun” adlandırır və kəf üstündə üç nöqtə (كْ) qrafemini tətbiq etmişdir (Cəfəroğlu, 1931: s.165). XV əsrin əvvəllərində yenə Məmlüklər dövründə qələmə alınmış “Ət-Töh-fətü-z-zəkiyyə” lüğətində isə Kaşğarinin lüğətində olduğu kimi kəf və nun (نك) diqrafı müşahidə olunur.

İbn Mühənnanın “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətində “sağır nun” üçün ng (نڭ) qovuşuğu öz əksini tapmışdır. Burada ng diftonqunun ifadəsi üçün nun və kəf altında üç nöqtə (نڭ) müşahidə olunur. Məs., təniz//təngiz (تنڭز) “dəniz”, siñir//singir (سینڭير), geñ//geng (ڭئڭ) “gen”, yeñji//yengi (يئڭچي). Avropa nüsxələrində bəzən sadəcə ک hərfi sağır nunu bildirir.

Eyni vəziyyət Qazi Bürhanəddinin XIV əsr əlyazmasında da izlənilir. Lakin burada nöqtələr kaf üzərində (كْ) yazılmışdır (bax: 3).

Qızılgül Abdullayeva “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi” əsərində bu sonor samitin yazılı abidələrimizdə XX əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif qrafemlərlə (ك، كْ، كڭ، نك، نڭ) təzahür etdiyini və XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrinin yazı dilində “sağır nun”un ikili formasına (نك،

ک) rast gəlinə də, ک variantının üstünlük təşkil etdiyini göstərir (Abdullayeva, 2019: 82-83).

Samət Əlizadə XVI əsrdən etibarən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində “sağır nun” səsinin işarəsi rolunda ك diqrafının qrafik-orfoqrafik normaya çevrildiyini və XVI-XVII əsrlərdə yazılı dilimizi türk (Osmanlı) yazı dilindən fərqləndirən əsas qrafik-orfoqrafik əlamət olduğunu yazır (Əlizadə, 1993: 141-142).

Ə.Dəmirçizadəyə görə, “... sövti saflaşma yolu ilə inkişaf nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən günnəli *q* və *k* sonralar sağır nun (η) olmuş, *sağır nun* isə tədricən “*n*” samiti ilə qovuşur. Doğrudan da, ayrı-ayrı şivələrdəki faktların da təsdiq etdiyi kimi, burada $nq/ng \rightarrow \eta \rightarrow n$ inkişaf yolu aydın görünməkdədir.” (Dəmirçizadə, 1993: s. 39).

Doğrudan da, artıq XVIII əsrdən etibarən “sağır nun”-un tədricən dildən çıxmaqda olduğunu yazılı abidələrdə müşahidə etmək mümkündür. Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvani “Məzhər üt-türki” (XVIII) əsərində *gəliñz*, *vuruñz*, *qıluñz* sözlərini misal gətirərək felin əmr formasının II şəxsin cəmində *sağır nunla* bitməsinə diqqəti yönəldir: “Cəmdə sokunla işlənən kaf və za, türk yazısına məxsus qaydadır və cəmdə gəlün və vurun və qılun kifayət edər. Amma Molla Təñriverdi tələffüzdə kaf və za-yı (sağır nunu – X.Heydəröva) vacib bilir və hətta türkcənin tələffüzünü onlar olmasa, haram bilir və o danışanı tat adlandırır” (Əbdürrəhim Şirvani, 2023: s. 136). Əsərin başqa bir yerində Ərdəbili Şirvani yenə bu məsələyə toxunur: “Türkcə isimlərdən *saña*, *baña*, *aña*, *buna* dörd türkcə addır və tələffüzdə onlarda kaf hərfi (sağır nun – X.Heydəröva) ixtisar olunur və *sana*, *bana*, *ana*, *buna* deyilir və düzgündür. Bu son hissəyə əməl edilməsi yayılmışdır və əvvəlki sözlərə riayət etmək türkcənin fəsahtinə (gözəl danışmaq, natiqlik məharəti – X.Heydəröva) yaxındır. Molla Təñriverdi buyurubdur ki, bu göstərilən sözlərdə kaf (*sağır nun* – X.Heydəröva) elə tələffüz edilməlidir ki, kaf eşidilmiş olsun və buna əsasən türkcə sözün ağırlığı və vurğusu ən yüksək həddə çatmış olsun. Daşdəmür də kafı tələffüz etməməyi dəhşət məkrüh bir hal hesab edir” (Əbdürrəhim Şirvani, 2023: 151-152). Əbdürrəhim Ərdəbilinin sözlərindən belə aydın olur ki, “sağır nun”un qüvvətli tələffüzü XVIII əsrin qızılbaşlarının savadlı təbəqəsi üçün səlis natiqlik qabiliyyətinin göstəricisi olsa da, artıq xalq arasında buna riayət olunmurdu.

Bununla belə, 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər ərəb qrafikalı əski əlifbada *sağır nun* hər zaman istifadə olunmuşdur. Bunu hər bir əsərdə görmək mümkündür. Məsələn, XIX əsrdə yaşamış Hüseyn Əfəndi Qaibovun Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanan M-132 nömrəli əlyazmasında *sağır nun* kəf üstündə üş nöqtə (Ş) ilə əks olunmuşdur:

آیریلوب جان بدنمدن آگا اولدی پابند
ناکھان دوشدی چون اول سرو خرامانه کوزیم .

“*Ayrılib can bədənədən aña oldi pabəndə*

Nagəhan düşdi çün ol səru xəramanə gözim” (Qaibov, XIX əsr, s. 440)

Salman Mümtazın 1927-ci ildə çap olunmuş “El şairləri” kitabında sağır nun kəf ilə verilmişdir:

قربان اوليم سكا اي قاشي كمان
تاكه منگانكدان جيخاندا بيكان

“Qurban olim saña, ey qaşı kəman!

Ta ki müjganıñdan çıxanda peykan” (Mümtaz, 1927: 21).

Son nəticə olaraq müqayisə məqsədilə aşağıdakı cədvəli diqqətə çatdırmaq istərdik. Bax: **Cədvəl 1**.

	Əsərlər	Sağır nun
.	“Kitabi Dədə Qorqud” (Drezden əlyazması XV-XVI əsrlərə aiddir)	ک
.	Mahmud Kaşğari. “Divanu lüğət-it-türk” (XI əsr)	نک
.	Əbu Həyyan. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (XIII əsr)	ک
.	İbn Mühənnə. “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (XIII əsr)	ک
		Avropa nüsxələrində: İstanbul nüsxəsində: نک (ng)
.	Əli. “Qisseyi Yusif” (XIII əsr)	نک
.	Mustafa Zərir. “Fütuh-iş-Şam” (XIV əsr)	ک
.	Qazi Bürhanəddin. “Divan” (XIV əsr)	ک
.	“Ət-Töhfətü-z-zəkiyyə” (XV əsr)	نک
.	Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvani. “Məzhər üt-türki” (XVIII əsr)	نک
0.	Məhəmməd Yusif Şirvani. “Kitabi-tibnamə” (XVIII əsr)	نک
1.	Hüseyn Əfəndi Qayıbov (XIX əsr)	ک
2.	Salman Mümtaz. “El şairləri” (XX əsr)	ک

Cədvəl 1. Orta əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatında *sağır nun* sonor samitinin qrafik həlli.

Göründüyü kimi, heç bir qanunauyğunluq və orfoqrafik norma izləmək mümkün deyil. Hər bir katib özü bildiyi şəkildə onun qrafik həlli yolunu tətbiq etmişdir. Amma ümumi olaraq qarşımızda sağır nunu ifadə edən aşağıdakı hərf və hərf birləşmələrinin növlərini görmək mümkündür: ک, نک, ک, ک. Bunlardan ən çox istifadə olunanı nun-kəf (نک) diqrafıdır. Yəni 12 əsərdən 5-də nun-kəf 4 (نک)-

də kəf üstündə üş nöqtə 3 ,(كڤ)-də kəf (ك), birində nun altında üç nöqtə (كڤڤڤ (ng)) qeydə alındı. Zaman baxımından hansısa qrafem və ya diqrafa üstünlük verilməsi müşahidə olunmur.

“Sağır nun” sonor samitinin XIII-XX əsr Azərbaycan yazılı abidələrində tətbiqi qaydaları

1. Müşahidə olunan sağır nunlu sözləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirdik:

Nitq hissləri	Tərkibində sağır nun olan leksik vahidlər
İsmlər	Tağrı, bəy (xal mənasında), bəyiz, biyar, buy (ələm, kədər), çəyə, dəyiz, doquz, iñilti, köñlək, köñül, göñül, qarañlıq, pıñar, soñ, soñuc, süñü (süñgü), yañaq, yuñ, öñ.
Feillər	añlamaq, añmaq, bañlamaq, bəyçəmək, dañmaq, diñləmək, doñmaq, iñləmək, qañmaq, yañsımaq, yeñmək.
Sifətlər	bəyçər, əñ, əñgin, geñiş, qoñur, yañlış, yañlız, yeñi.
Saylar	biñ, miñ
Zərflər	soñra

2. Yiyəlik halın son *n* samiti. Məsələn:

“*Kirpiginin* əsiriyəm şol ala gözlü *dilbəriñ!*”

Kimsə *anıñ xəyaliniñ* alinə alə düşməsün!” (Nəsimi, II, 1973: 73)

“*Gözlərimüñ* yaşını sən boyadıñ alə, eyləmi?” (Bürhanəddin, 2005: 184)

“Əgər yaşıl və əgər sarı *qumaşın* üzərinə turşu dəgsə, ona əlac budur ki, bir qədər qəlyə daşımı isti su ilə əzib sürtsələr, gedirir” (Məhəmməd Şirvani, XVIII əsr: s. 12b).

Qeyd etmək lazımdır ki, dil tariximizdə müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın son saiti ixtisar olunurdu. İlk baxışda bu yiyəlik hala bənzəsə də, həmin vəziyyətdə o, təsirlik halda olduğuna görə, sağır nun qəbul etmir. Bax: **Cədvəl 2.**

Yiyəlik halda	Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq
Dilbəriñ vəsli, atasınıñ halı, Allahıñ təqdiri, anıñ xəyali, kirpiginin əsiri, gözlərimüñ yaşı	Ləbi-lə'liñ hədisin yazələr. Qütəla arasında mehtərlərin bulub.

Cədvəl 2. Yiyəlik hal və müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın nümunələrdə əyani fərqi.

Aşağıdakı nümunədə *ay* sözü yiyəlik haldadır, *yəhər* leksik vahidi isə müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq şəkilçisini qəbul etmişdir:

Yeni ayın yəhərini qoydu fələk öz atına,

Mümməyə sən kimi bir afəti-dövrən diləyir (Füzuli, III, 2005: 146).

3. Bəzi sözlərin sonunda gələn *n* hərfi yönlük halda *sağır nuna* çevrilir. Məsələn:

Yan – *yaña*, bən – *baña*, mən – *maña*, sən – *saña*, an – *aña*, bu – *buña*, o – *oña*.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox klassiklərimizin transfoneliterasiya olunmuş əsərlərində “müasirləşmə işləri” aparılmış, *bən – mən*, *anıq – onun*, *aña – ona*, *maña – mənə*, *saña – sənə* və s. dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Buna misal olaraq Məhəmməd Füzulinin 6 cildliyini göstərmək olar. Onun 1958-ci ildə olan nəşrində də eyni dəyişikliklər müşahidə olunur.

4. İkinci şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçilərində olan *n* samiti “sağır nun” ilə yazılmalıdır.

Yañağın alı ilə sən başladın alə, eyləmi? (Bürhanəddin, 2005: 184)

Gözün yenə qaş yayını qurmuş atar, oxşar (Bürhanəddin, 2005: 232)

Tənümə *eşqünüz* könləki *dərdünüz* qabaqdadır (Bürhanəddin, 2005: 406);

Hərimünüz üçün hər bə və qital edün və *övladunuz* üçün, *əmvəluğuz* üçün savaş edünüz.

5. Feilin əmr forması, II şəxsin cəmi. Məsələn:

“*Gətürün eşqinün cənaibini*,

Ərmişi, qalmışumuzu yetürün” (Bürhanəddin, 2005: s.106).

“*Həzrət Şeyxi (q.s.) duşda gördüm kim, buyurdu kim, yolu özünizə irəğ etməyün və həm bu keçiddən keçün kim, seldən heç ziyan sizə dəgməz*” (Şeyx-Səfi təzkiyəsi, 2006: s. 768).

6. Feilin şərt forması 2-ci şəxsin tək. Məsələn:

Gər varlığımı bir nəzər ilə *alurisən* (Bürhanəddin, 2005: 25)

Bəzən *isən* ayrı yazılır. Yenə eyni şəkildə *sağır nun* ilə olur.

7. Şühdi keçmiş zamanın ikinci şəxsinin təkində və cəmində:

Bulmaduğımı xüftə gözdən ayru dil oyarası?

Saldun oduña bini, iksiri-tutiya saç (Bürhanəddin, 2005: 519).

Əgər siz kafir *oldunuz* isə Allah sizi *baña* müsəxxər qıla (Fütühüş-Şam, 2022: 363).

Hərimünüz üçün hər bə və qital edün və *övladunuz* üçün, *əmvəluğuz* üçün savaş edünüz (Fütühüş-Şam, 2022: 372).

Feilə inkar şəkilçisi -*ma/-mə* və şühdi zamanın -*di* və 2-ci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tək *ñ* qoşularkən yaranan -*mədiñ* şəkilçi morfem birləşməsi feili bağlamanın -*mədiñ* arxaik şəkilçisinə zahirən oxşayan forma əmələ gətirir. Birinci halda sağır nun var. -*madan/-mədən* feili bağlama şəkilçisinin arxaik forması -*mədiñ* suffiksində isə sağır nun yoxdur. Bax: **Cədvəl 3.**

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi 2-ci şəxsin təkində		-madan/-mədən feili bağlama şəkilçisinin arxaik forması	
- mədiñ	مدین ک، مدیک	-mədin	مدین

Cədvəl 3. Yazılı abidələrdə -mədiñ və -mədin şəkilçilərinin qrammatik və yazılış fərqi.

8. Feili sifətin ikinci şəxsinin tək və cəmində. Məsələn:

Və ayıtdı: “Ya Yuqanna, nola əgər sən dəxi bu *etdügün* günaha gerü tövbə edəsin (Fütuhüş-Şam, 2022: 387).

Yoq əgər dönməzsən, bir *inanduğun* kişiyi vəliyül-əhd edüb kəndü yerüñdə qaim edəsin (Fütuhüş-Şam, 2022: 387).

Bilürəm ki, siz nə qədər ərliklü bahadur sərvərlər *olduğunuzı*. (Fütuhüş-Şam, 2022: 399).

Müşahidələrimiz əsasında nəticə olaraq deyə bilərik ki, əlyazmalarda hər bir katib özü uyğun bildiyi şəkildə *sağır nun* sonor samitinin qrafik həlli yolunu tətbiq etmişdir. Amma ümumi olaraq qarşımızda bu samiti ifadə edən aşağıdakı hərf və hərf birləşmələrinin növlərini görmək mümkündür: ک، ن، ن، ن، ن. Bunlardan ən çox istifadə olunanı *nun-kəf* (نک) diqrafidir. Yəni 12 əsərdən 5-ində *nun-kəf* (نک), 4-ündə *kəf* üstündə üç nöqtə (نک), 3-ündə *kəf* (ک), birində *nun* və *kəf* altında üç nöqtə (نک (ng)) qeydə alındı. Zaman baxımından hansısa qrafem və ya diqrafa üstünlük verilməsi müşahidə olunmur. Tədqiqatımızda *sağır nun* sonor samitinin dil tariximizdə söz tərkibində işlənməsinə görə səkkiz tətbiq növü müəyyən-ləşdirilərək təsbit edildi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Qızılgül (2019). “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi” (yenidən işlənmiş təkrar nəşr). Bakı: Elm və təhsil.
2. Bürhanəddin, Qazi (2005). *Divan*. Bakı.
3. Bürhanəddin, Qazi. XIV əsr. https://kutuphane.aku.edu.tr/kutuphane/nadireserler/E000477;_Divan-%C4%B1_Kad%C4%B1_Burhaneddin.%;_Kad%C4%B1_Burhaneddin.%;_1943/html5forwebkit.html
4. Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abü Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul.
5. Dəmirçizadə, Əbdüləzəl (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Elm Nəşriyyatı. Bakı.
6. Əbdürrəhim Şirvani, Ərdəbili (2023). *Məzhər üt-Türki*. Bakı, "Elm və təhsil".
7. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi (1992). *Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak* (Türk dillərini dərketmə kitabı). Tərcüməçi: Z.Bünyadov. B.: Azərənşər.

8. Əlizadə, Samət (1993). Əski Azərbaycan yazısı. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyat.
9. Fütuhü-Şam (Şamın fəthi). Mustafa Zərir. Əlyazmanın mətnini transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: Vahidə Cəfərzadə (2022). Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC.
10. Füzuli, Məhəmməd (2005). XVI əsr. Əsərləri. Altı cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”.
11. Füzuli, Məhəmməd (2005). Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”.
12. Füzuli, Molla Məhəmməd (1970). Tərtib edəni və müqəddimə müəllifi: Hüseyin Məhəmmədzadə Sadiq. Təbriz. دیوان اشعار ترکی حکیم ملامحمد فضولی ، مقدمه، تصحیح و شرح: دکتر حسین محمدزاده صدیق، ناشر: اخترمحل نشر: تیریزسال نشر: ۱۳۹۰ ، شماران: تحشیه: نوبت چاپ: دوازدهم ۲۰۰۰ ، نوبت چاپ: دوازدهم
13. İbn Mühənnə. Kilisli nəşri, 1934. كتاب حلية الانسان و حلبة . السيد جمال الدين ابن مهنا. اللسان.
14. Kaşğari, Mahmud. I cild. Kilisli nəşri. Basma nüsxə –1917. محمد الكشغاري . كتاب ديوان لغات الترك. 322 سنة هجرية 1333.
15. Qayıbov, Hüseyin Əfəndi. Əlyazma: M-132. حسين افندی غائبوف. آذربایجانده مشهور اولان شعر ایک اشعار نه مجموعه دریا جلد.
16. Məhəmməd Şirvani, Yusif. “Kitabi-Tibnamə”. XVIII əsr. Əlyazma nömrəsi: M-162. محمد يوسف شروانی - طب نامه
17. Mümtaz, Salman (1927). El şairləri. “Azərnəşr” mətbəəsi. ایل شاعرلری. سالمن مومتاز. آذر نشر مطبعه سینده با سیلدی. باکی.
18. Nəsimi, İmadəddin (1973). Əsərləri. Tənqidi mətnin tərtibçisi müqəddimə müəllifi: Cahangir Qəhrəmanov. آذر باجان علملر آکادمیاسی.
19. Şeyx-Səfi təzkirəsi. XVI əsr. («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). Tərtib edəni: Möhsün nağısoylu. Bakı: Nurlan, 2006, 932 s.
20. Мелиоранский П.М. (1900). Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург.
21. عماد الدين نسیمی اثری ، 3 جلدده، علم.. نشریاتی ، باکی –۱۹۷۳

Хадиджа Гейдарова (Азербайджан)

Графическое решение «глухого нун» как сонантного согласного в средневековой арабской азбуке и правила его употребления в азербайджанских письменных памятниках XIII–XX веков

Аннотация

Диакритический знак «сагыр нун» или «веляр нун» (ŋ, nq, nğ, ng), звонкий согласный, который является общим для всех тюркских языков и не появляется в начале слова, а только в середине и в конце, употреблялся в средневековых арабских тюркских письменных источниках до начала XX века. В статье анализируется графическое решение сонорного согласного «сагыр нун» в средневековых тюркских и азербайджанских письменных памятниках, выявляется парадигма правил его применения в корнях слов и суффиксах-морфемах в наших литературных и художественных источниках. Статья разделена на три подзаголовка: «Введение», «Графическое решение сонорного согласного «сагыр» в средневековых тюркских и

азербайджанских письменных памятниках», «Правила применения сонорного согласного «сагир» в азербайджанских письменных памятниках XIII-XX вв.». Во введении представлено небольшое исследование об использовании сонорного согласного в азербайджанской текстологии. Во втором подзаголовке рассматривается, какие буквы используются для обозначения этого согласного звука в азербайджанских письменных памятниках и наглядно показаны в таблице. В последнем подразделе по восьми рубрикам классифицируются слова и суффиксы, в которых употребляется звонкий согласный звук глухих.

Ключевые слова: *сонорный согласный «сагир нун», арабская письменность, азербайджанская классическая литература, графема, ک, نڭ, نڭ, نڭ, نڭ*

Khadija Heydarova (Azerbaijan)

The Graphical Solution of the Sonorous Consonant “Sagir Nun (Ngāf)” in the Old Alphabet and its Applied Rules in Azerbaijani Written Monuments of the XIII-XX Centuries

Abstract

The velar, voiced sonorous consonant “sagir nun” or “velar nun” (ŋ, nq, nğ, ng), which is common to all Turkic languages and does not appear at the beginning of a word, but only in the middle and at the end, was used in stable form in Medieval Arabic Turkic written sources until the beginning of the 20th century, but reflected with different graphical signs because of non-existing unique orthographic norms. The article analyzes the graphic solution of the sonorous consonant “sagir nun” in Medieval Turkic and Azerbaijani written monuments, reveals the paradigm of the rules for its application in word roots and morpheme suffixes in our literary and artistic sources. The article is divided into three subheadings: “Introduction”, “The Graphical Solution of the Sonorous Consonant “sagir nun” in Medieval Turkic and Azerbaijani Written Monuments”, “Applied Rules of the Sonorous Consonant “sagir nun” in Azerbaijani Written Monuments of the XIII-XX Centuries”. A short study on the usage of non-usage of the sonorous consonant in Azerbaijani textology is presented in the introduction. The second subheading examines which letters are used to denote this consonant sound in Azerbaijani written monuments and is clearly shown in the table. The last subsection classifies the sonorous consonant sound “sagir nun” is used in which words and suffixes under eight sections.

Key words: *sonorous consonant “sagir nun”, Arabic script, Azerbaijani classical literature, grapheme, ک, نڭ, نڭ, نڭ, نڭ*